

บทที่ ๒

อิทธิบาท ๔ ในพระพุทธศาสนาเถรวาท

ในบทนี้ ผู้วิจัยได้ทำการศึกษาอิทธิบาท ๔ ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท จำแนก การศึกษาออกเป็นด้านความหมาย ลักษณะและความสำคัญ องค์ประกอบและประโยชน์ของอิทธิบาท ๔ ซึ่งสามารถจำแนกออกเป็นด้าน ๆ ดังนี้

๒.๑. ความหมายของคำว่าอิทธิบาท

คำว่าอิทธิบาท มีความหมายว่า อิทธิ แปลว่า “ความสำเร็จ” บาท แปลว่า “ทางหรือสิ่ง ที่ช่วยนำทาง” เมื่อนำมารวมกันเป็นอิทธิบาท แปลว่า ทางแห่งความสำเร็จ วิธีการที่คนจะพึงใช้ในการ สร้างความสำเร็จให้ชีวิตนั้น ในทางพระพุทธศาสนามีคุณธรรมอยู่ข้อหนึ่งเรียกว่า อิทธิบาท ๔ ซึ่งมี องค์ประกอบอยู่ ๔ ประการ คือ ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา

คำว่า อิทธิบาท แปลว่า บาทฐานแห่งความสำเร็จ หมายถึง สิ่งซึ่งมีคุณธรรม เครื่องให้ถึงความ ความสำเร็จตามที่ตนประสงค์ ผู้หวังความสำเร็จในสิ่งใด ต้องทำตนให้สมบูรณ์ ด้วยสิ่งที่เรียกว่า อิทธิ บาท ซึ่งจำแนกไว้เป็น ๔ คือ

๑) ฉันทะ แปลว่า ความพอใจ ในการทำงานเราต้องสร้างความพอใจสนใจในงานจะทำให้ งานนั้นสำเร็จลุล่วงไปได้โดยง่าย

๒) วิริยะ แปลว่า ความเพียร ในการทำงานทุกอย่างต้องมีความลำบากและอุปสรรคบ้าง ไม่มากก็น้อย

๓) จิตตะ แปลว่า ความเอาใจใส่ การตั้งใจแน่วแน่ในสิ่งที่ทำ ย่อมทำให้งานนั้นสำเร็จ ลุล่วงไปในเวลารวดเร็ว

๔) วิมังสา แปลว่า การพิจารณา สอบสวน เป็นการใช้เหตุผลพิจารณาตรวจสอบสิ่งที่ทำ ให้ละเอียดถี่ถ้วน

ความหมายของอิทธิบาท ๔ มีผู้ให้ความหมายไว้มากผู้วิจัยได้รวบรวมและขอนำเสนอ รายละเอียดดังต่อไปนี้

อิทธิบาท แปลว่า ธรรมเครื่องให้ถึงอิทธิ (ฤทธิ์หรือความสำเร็จ) หรือธรรมที่เป็นเหตุให้ ประสบความสำเร็จหรือเปล่ง่าย ๆ ว่า ทางแห่งความสำเร็จ มี ๔ อย่างคือ ฉันทะ (ความพอใจ) วิริยะ (ความเพียร) จิตตะ (ความคิดจดจ่อ) และวิมังสา (ความสอบสวนไตร่ตรอง) แปลให้จำง่ายตามลำดับ ว่า มีใจรัก พากเพียรทำเอาจิตฝึกฝน ใช้ปัญญาสอบสวน”^{๒๔} อิทธิบาทในบางแห่ง ท่านกล่าวว่า หมายถึง ฤทธิ์ บาทแปลว่าทางปฏิบัติรวมกันเข้าเป็นศัพท์เดียว อิทธิบาท แปลว่าทางปฏิบัติเพื่อให้ บังเกิดฤทธิ์ ฤทธิ์ของคนสามัญก็คือการทำงานให้สำเร็จสมประสงค์ เพราะฉะนั้นอิทธิบาทจึงแปลว่า

^{๒๔} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), **พุทธธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๙.(กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณ์ราช วิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๘๔๒-๘๔๖.

คุณเครื่องสำเร็จความประสงค์ หรืออีกอย่างคือปฏิบัติแห่งความสำเร็จ^{๒๕} นอกจากนี้ อธิบาบท ๔ คือสูตรสำเร็จของชีวิต ตามที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า จิตเป็นรากฐานของสิ่งทั้งหลาย จิตประเสริฐกว่าสิ่งทั้งหลาย สิ่งทั้งหลายสำเร็จได้ด้วยจิต เพราะฉะนั้น ความสำเร็จอยู่ที่ใจ ไม่ว่าเราจะต้องการอะไรหากเราตั้งใจกำหนดจิตไว้มั่นคงทุกสิ่งจะสำเร็จได้ตั้งใจและอธิบาบท ๔ สิ่งที่ได้ถึงขั้นสำเร็จ คือ ทำสิ่งต่างๆ ด้วยใจรัก ด้วยความพากเพียร ด้วยใจจดจ่อและใช้ปัญญาไต่สวนอย่างสม่ำเสมอ แล้วความสำเร็จจะไม่หนีไปไหน^{๒๖} คือการประยุกต์หลักคุณธรรมนำทางสู่ความสำเร็จที่ตนประสงค์ต้องมีความพึงพอใจมีความเพียรมีสมาธิจึงทำให้เกิดปัญญา และหัวใจของการบริหารเชิงพุทธะที่สำคัญที่สุดคือพรหมวิหาร ๔ ต้องมีทั้งเมตตากรุณาให้ความช่วยเหลือสั่งสอนผู้น้อยให้เรียนรู้ที่จะอยู่ได้ด้วยตนเอง มีมุทิตาปลอญให้เขาเติบโตได้ไม่เข้าการแทรกแซง และอุเบกขารู้จักความพอดีปล่อยวางฝึกจิตให้พอเพียงในสิ่งที่มีที่เป็นนี้คือหลักธรรมประจำใจที่จะช่วยให้เราดำรงชีวิตและบริหารการทำงานได้อย่างที่ประเสริฐและบริสุทธิ์^{๒๗} อาจหมายถึงคุณเครื่องให้บรรลุความสำเร็จ ๔ อย่างด้วยกันได้แก่ ๑.ฉันทะความพอใจรักในสิ่งนั้น ๒.วิริยะความเพียรในสิ่งนั้น ๓.จิตตะการเอาใจฝักใฝ่ในสิ่งนั้น ๔.วิมังสาใช้ปัญญาใคร่ครวญไตร่ตรองในสิ่งนั้น พิจารณาสอบสวนแล้วแสดงความต่างกันเพียงฝ่ายพระอภิธรรมเจริญโลกุตตรมานประกอบด้วยอธิบาบท^{๒๘}

อาจกล่าวโดยสรุปได้ว่า อธิบาบท ๔ เป็นคุณ ๔ อย่าง ถ้ามีบริบูรณ์แล้วจะชักนำให้บุคคลถึงสิ่งที่ต้องการซึ่งไม่เหลือวิสัย จนกล่าวได้ว่าอธิบาบท ๔ เป็นธรรมะที่เป็นธรรมที่มีอุปการะแก่งานทุกชนิด ตั้งแต่งานของผู้ครองเรือนจนถึงงานของผู้บำเพ็ญสมณวิปัสสนา”^{๒๙} อธิบาบท ๔ เป็นธรรมสำหรับความสำเร็จ ซึ่งต้องใช้ในการทำงาน และเป็นทางเดียวที่จะปฏิบัติเพื่อนำไปสู่นิพพานได้ ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเหล่านั้น ย่อมเจริญด้วยอธิบาบทเป็นเรื่องปรุ้งสมาธิ อันประกอบด้วยฉันทะเป็นประธาน ด้วยวิริยะเป็นประธาน ด้วยจิตตะเป็นประธาน ด้วยวิมังสาเป็นประธาน”

จาก ที่กล่าวมาข้างต้น อาจสรุปได้ว่า อธิบาบท ๔ หมายถึง คุณธรรมที่นำไปสู่ความสำเร็จในการทำงาน เป็นคุณธรรมที่เกี่ยวข้องกับการทำงานในชีวิตประจำวัน เป็นหลักในการปฏิบัติเพื่อเอาชนะอุปสรรคและปัญหาต่าง ๆ ซึ่งจะนำไปสู่ความสำเร็จและความก้าวหน้าในหน้าที่การงานตามที่

^{๒๕} ปิ่น มุทุกันต์, พ.อ. แนวสอนธรรมะตามหลักสูตรนักธรรมตรี, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๒๒๖.

^{๒๖} สอนอง วรอุไร, *ทำชีวิตให้ได้ดีและมีความสุข*, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์อมรินทร์, ๒๕๕๐), หน้า ๙๗.

^{๒๗} พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมมจิตโต), “ธรรมในใจของนักบริหารไฮโซ”, ไทยรัฐ, (๒๐ มิถุนายน ๒๕๕๑), หน้า ๒๔.

^{๒๘} สุชีพ ปุญญานุภาพ, *พระไตรปิฎกสำหรับประชาชน*, พิมพ์ครั้งที่ ๑๖, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙), หน้า ๖๗๖.

^{๒๙} วิเชียร พกเพียร “การสร้างแบบทดสอบวัดคุณธรรมด้านอธิบาบท ๔ สำหรับนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ ๖”. *ปริญญานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. ๒๕๓๐), หน้า ๖๔-๖๕.

มุ่งหวังไว้ ซึ่งประกอบด้วย ฉันทะ (ความพอใจ) วิริยะ (ความเพียร) จิตตะ (ความเอาใจจดจ่อ) และ วิมังสา (การใช้ปัญญาไตร่ตรอง)

๒.๒. ลักษณะและความสำคัญของอิทธิบาท ๔

การศึกษาเกี่ยวกับหลักธรรม คือ อิทธิบาท ๔ นี้ หากจะให้ได้นื้อหาสาระที่สมบูรณ์ครบถ้วนแล้ว นอกจากจะศึกษาในแง่ของความหมาย ลักษณะและความสำคัญของอิทธิบาท ๔ ก็เป็นสิ่งที่ผู้ศึกษาต้องคำนึงถึงเช่นเดียวกัน เพราะหากไม่ทราบแต่เพียงความหมาย ไม่ทราบลักษณะและความสำคัญของอิทธิบาท ๔ แล้ว ก็ไม่สามารถจะจำแนกให้เห็นรูปลักษณ์ หรือความโดดเด่น และความสำคัญในแง่การนำไปปรับประยุกต์ใช้ได้จริง ดังนั้น ผู้วิจัยจึงได้นำเสนอลักษณะและความสำคัญของอิทธิบาท ๔ ไว้ ดังนี้

๒.๒.๑ ลักษณะของอิทธิบาท ๔

ในคัมภีร์บันทึกไว้ว่า ลักษณะของอิทธิบาท ๔ นั้นพระพุทธเจ้าทรงตรัสไว้ใน อภิธรรมปิฎก ธาตุกถา ความว่า ฉันทะ มีลักษณะ คือ ความพอใจ การทำความพอใจ ความเป็นผู้ประสงค์จะทำ ความฉลาด ความพอใจในธรรม นี้เรียกว่า ฉันทะ^{๓๐}

วิริยะมีลักษณะ คือการปรารภความเพียรทางใจ การทำความเพียร ความเป็นผู้ประสงค์จะทำความฉลาด ความมีสัมมาวายามะ นี้เรียกว่าวิริยะ^{๓๑}

จิตตะ มีลักษณะ คือ จิต มโน มนัส มโนวิญญูณธาตุที่เหมาะสมกัน นี้เรียกว่า จิตตะ^{๓๒}

วิมังสา มีลักษณะ คือปัญญา ความรู้ชัด ความรู้แจ้ง ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐินี้ เรียกว่า วิมังสา^{๓๓}

นอกจากนี้ ได้มีผู้กล่าวถึงลักษณะของอิทธิบาท ๔ ที่มีการเชื่อมโยงและเกี่ยวพันกัน ดังนี้

อิทธิบาท ๔ มีลักษณะที่ เกี่ยวพันกัน และมักมาด้วยกัน เช่นเกิดฉันทะ มีใจรักแล้วก็ทำให้พากเพียร เมื่อพากเพียร ก็เอาใจใส่อยู่เสมอ และเปิดช่องให้ใช้ปัญญาพิจารณาไตร่ตรอง แต่ที่แยกพิจารณาแต่ละข้อ ก็ด้วยถือเอาภาวะที่เด่นเป็นใหญ่ เป็นตัวนำ เป็นตัวชักจูงข้ออื่น ๆ ในแต่ละกรณี เช่น เมื่อฟังธรรมด้วยกัน คนหนึ่งชอบศึกษาธรรมฟัง ด้วยความรักความพอใจในธรรมอยากรู้อยากเข้าใจในธรรมให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไปจึงฟังด้วยจิตแน่วแน่ ก็มีฉันทะเป็นตัวเด่นชักนำสมาธิและกุศลธรรมข้ออื่น ๆ อีกคนหนึ่งมีนิสัยหรือความรู้สึกเกิดขึ้นในขณะนั้นว่า เมื่อพบอะไรที่ฟังทำก็ต้องสู้ต้องเอาชนะ ต้องเข้าเผชิญและทำให้สำเร็จ จึงฟังด้วยความรู้สึกว่าเป็นสิ่งที่ท้าทาย จะต้องพยายามเข้าใจให้ได้ ก็มีวิริยะเป็นธรรมเด่น อีกคนหนึ่งมีนิสัยเอาใจใส่รับผิดชอบ ไม่ว่าอะไรที่ตนเกี่ยวข้องก็ต้องใส่ใจเอาใจจดจ่อติดตาม จึงตั้งใจฟัง เอาจิตติดตามเนื้อความไป ก็มีจิตตะเป็นใหญ่ อีกคนหนึ่งคิดจะตรวจสอบว่าธรรมที่แสดงนั้นเป็นจริงหรือไม่ ดีหรือไม่ หรือจะค้นหาเหตุผลในธรรมที่ฟัง ฟังไปก็คิดใคร่ครวญพิจารณาสอบสวนไป จึงใจแน่วแน่อยู่กับธรรมที่ฟัง ก็มีวิมังสาเป็นใหญ่ ด้วยเหตุนี้บางแห่งบางท่านจึงเรียกอิทธิบาท ๔ นี้ว่า เป็นอธิปัตติ หรืออธิปไตย ๔ โดยกำหนดเอาภาวะที่เป็นใหญ่ เป็นหัวหน้า ในกรณีนั้น ๆ

^{๓๐} อภิ.ธ. (ไทย) ๓๕/๔๓๔/๓๔๓.

^{๓๑} อภิ.ธ. (ไทย) ๓๕/๔๓๖/๓๔๔.

^{๓๒} อภิ.ธ. (ไทย) ๓๕/๔๓๙/๓๕๕.

^{๓๓} อภิ.ธ. (ไทย) ๓๕/๔๔๒/๓๕๗.

ด้วยเหตุนี้ลักษณะคุณธรรมอิทธิบาท ๔ ของแต่ละบุคคลจึงมีลักษณะเด่นหรือสูงในแต่ละด้านแตกต่างกันได้ และอาจมีคุณธรรมเป็นลักษณะเด่นหรือสูงมากกว่าหนึ่งด้านก็ได้^{๓๔}

จากที่กล่าวมาจึงเห็นได้ว่า อิทธิบาทประกอบด้วยคุณลักษณะ ๔ ประการ ซึ่งเป็นคุณธรรมที่มีความสัมพันธ์และมีผลต่อกัน หมายความว่าผู้ที่ปฏิบัติงานหรือหน้าที่โดยที่มีคุณธรรมด้านใดด้านหนึ่งเด่นหรือสูงมากจะส่งผลให้คุณธรรมด้านอื่น ๆ สูงตามไปด้วย หมายความว่า คุณธรรมของอิทธิบาททั้ง ๔ ประการ อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น คุณธรรมเหล่านี้อีกก็เกิดขึ้นสูงตามไปด้วย เช่น เมื่อมีฉันทะ คือ ความพอใจอย่างแรงกล้าแล้ว วิริยะ จิตตะ และวิมังสา ก็เจริญขึ้นตามด้วย

๒.๒.๒ ความสำคัญของอิทธิบาท ๔

อิทธิบาท ๔ มีความสำคัญเนื่องจากเป็นธรรมที่ปฏิบัติเพื่อเพิ่มพูนความสำเร็จเพื่อให้ชำนาญในเรื่องความสำเร็จ เพื่อพลิกแพลงให้เกิดความสำเร็จ^{๓๕} พระพุทธเจ้ากล่าวสอนไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย อิทธิบาท ๔ ประการนี้ที่บุคคลเจริญทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความเบื่อหน่ายอย่างที่สุด เพื่อคลายกำหนัด เพื่อดับ เพื่อสงบระงับเพื่อรู้ยิ่ง เพื่อตรัสรู้ และเพื่อนิพพาน^{๓๖} อิทธิบาท ๔ จึงมีความสำคัญยิ่งต่อการดำเนินชีวิตของมนุษย์

ในพระสุตตันตปิฎก ระบุไว้ว่า “เพราะเจริญอิทธิบาท ๔ ประการนั้นแล สาวกของเราเป็นอันมากจึงได้บรรลุที่สุดแห่งอภิญญาและอภิญญาบารมีอยู่”^{๓๗} อิทธิบาท ๔ ประการนี้แลที่บุคคลเจริญทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อถึงฝั่งโน้นจากฝั่งนี้^{๓๘} ดังนั้น การน้อมนำหลักธรรมไปปฏิบัติก็ได้รับผลจากการปฏิบัตินั้น จึงควรให้ต่อเนื่อง เพราะคำสอนนั้นส่งผลให้กับผู้ปฏิบัติโดยไม่จำกัดบุคคลไม่จำกัดเวลาและสถานที่ ผู้ใดนำไปปฏิบัติก็ได้รับผลของการปฏิบัตินั้นตามสมควร หลักอิทธิบาท ๔ ประการจึงถือว่าเป็นหลักธรรมที่สำคัญอีกประการหนึ่งในคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ไม่ว่าจะเป็นการปฏิบัติธรรม การทำงาน การศึกษาเล่าเรียนเหล่านี้เป็นต้น จะสำเร็จประโยชน์ได้นั้นล้วนแล้วแต่นำหลักธรรมคือ อิทธิบาท ๔ ประการนี้ไปปฏิบัติทั้งสิ้น และมีอธิบายเพิ่มเติมในหลักธรรมที่สำคัญ คือ อิทธิบาท ๔ ประการ ดังนี้

ความสำคัญของหลักอิทธิบาท ๔ ว่า อิทธิบาท ๔ นี้มีความสำคัญต่อการเรียนรู้และเป็นปัจจัยสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน ความพอใจอย่างเดียวยังไม่สามารถสร้างผลแห่งความสำเร็จของการเรียนรู้ ผู้เรียนต้องมีความพอใจแล้วพยายามขวนขวายหาความรู้บ่อย ๆ โดยไม่เลิกกลางคัน มีความเพียรพิจารณาหาข้อบกพร่องในการเรียนแล้วปฏิบัติสิ่งที่เกื้อกูลต่อการเรียนลดละเลิกสิ่งที่ไม่เกื้อกูลต่อการเรียนนั้นควรละเสีย เพื่อให้ประสบความสำเร็จในการศึกษาเล่าเรียนของตน^{๓๙}

^{๓๔} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๘๔๕-๘๔๖.

^{๓๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๘๗ /๒๑๙.

^{๓๖} ส. ม. (ไทย) ๑๙ /๘๑๖/๓๗๙.

^{๓๗} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๔๗ /๒๙๒.

^{๓๘} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๘๑๓ /๓๗๗.

^{๓๙} พระธรรมปิฎก(ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๑๙๐.

ปัญหาหรืออุปสรรคที่จะขัดขวางให้การทำงานนั้นลุล่วงหรือประสบความสำเร็จมีหลายทาง คือเกิดจากตัวบุคคลก็เกิดจากการเหตุการณ์แวดล้อมก็มี เกิดจากเนื้องานที่ทำนั้นเองก็มี แต่อุปสรรคที่สำคัญอย่างยิ่งที่เกิดจากตัวเราที่ทำงานให้ลุล่วงมี ๔ อย่าง คือ ความเบื่อหน่าย ความเกียจคร้าน ความทอดธุระ ความโง่เขลา ดังนั้นพระพุทธเจ้าจึงสอนวิธีการทำงานให้สำเร็จไว้มี ๔ ข้อ เรียกว่า อิทธิบาท แปลว่าทางแห่งความสำเร็จ คือฉันทะความพอใจ วิริยะความเพียร จิตตะความใส่ใจ วิมังสาความคิดค้น ถ้ามีอิทธิบาท ๔ นี้ครบแล้ว ย่อมบรรลุถึงความสำเร็จได้สมประสงค์ หากสิ่งนั้นไม่เหลือวิสัย^{๔๐}

อิทธิบาท ๔ นอกจากจะเป็นคุณธรรมที่นำไปสู่ความสำเร็จในงานที่ทำแล้ว อิทธิบาทยังเป็นอายุวัฒนธรรมคือ ธรรมเป็นเหตุให้คนมีอายุยืนยาวอีกด้วย ดังที่มีพุทธดำรัสรับรองไว้ในมหาปริณิพพานสูตรว่า “ยสส กสฺสจ อานนท จตฺตารโ อธิธิปาทา” เป็นต้น แปลความว่า “อานนท์ อิทธิบาท ๔ บุคคลใดเจริญ ทำให้มาก ทำให้เป็นดุจยาน ทำให้เป็นพื้นฐานตั้งไว้ อบรม เริ่มไฉนแล้ว บุคคลนั้นเมื่อปรารถนาที่พึงดำรงชีวิตอยู่ตลอดกับหรือเกินกว่ากับ” พระอรรถกถาจารย์อธิบายว่า การเจริญอิทธิบาททำให้บุคคลมีชีวิตอยู่ตลอดอายุกับ หมายถึงมีชีวิตอยู่ได้จนครบเกณฑ์อายุขัยประมาณได้ ๑๐๐ ปีหรือมากกว่านั้น^{๔๑}

การเรียนรู้จะเกิดขึ้นเพราะมีการวางเงื่อนไขและ การที่พฤติกรรมใดจะมีความเข้มข้นรุนแรงนั้นมีใช่เป็นเพราะรางวัลหรือการเสริมแรงอย่างเดียวแต่เป็นเพราะการเชื่อมโยงเกี่ยวพันกับสิ่งเร้า คือสิ่งที่กระตุ้นให้นักเรียนมีความต้องการเรียนรู้ มีอิทธิบาทสมบูรณ์ก็เพราะสิ่งเร้าทั้งภายในและภายนอกที่ทำให้นักเรียนมีแรงกระตุ้นที่จะเรียนรู้ ที่สำคัญอย่างหนึ่งคือแรงจูงใจที่อยากจะเรียน ภาษาทางพระพุทธศาสนาว่า (ฉันทะ) ความพอใจหรือความต้องการ มีความสัมพันธ์กับความเพียรพยายาม (วิริยะ) สนใจในการเรียนรู้โดยมิเห็นแก่ความ ยากลำบากคือตั้งใจเรียนรู้ (จิตตะ) และการหาวิธีการหรือการพิจารณา (วิมังสา) สิ่งที่เกี่ยวข้องต่อการเรียนละสิ่งที่ไม่เกี่ยวข้องต่อการเรียน ทำให้ตนเองประสบความสำเร็จการศึกษาได้เพราะมีสิ่งเร้า^{๔๒}

อิทธิบาท ๔ มีความสำคัญเป็นอย่างมาก ทั้งนี้ ก็เพราะว่าการฝึกหัดคนให้มีคุณธรรมตามหลักอิทธิบาท ๔ นี้จัดเป็นการใช้ปัญญาในการพิจารณาหา เหตุผลและกระบวนการทำงานโดยวิมังสาเป็นผลของจิตตะคือเมื่อตรวจตราดูแล้วเห็นว่าการทำงานของตนยังบกพร่องอยู่หรือผิดพลาดประสงค์อีกอย่างหนึ่ง คือพิจารณาหาเหตุผลในการทำงานตามขั้นตอนงานที่ลงมือทำแล้วนั้นได้ผลเป็นขั้น ๆ อย่างไร เป็นการทบทวนผลว่าเป็นที่พึงปรารถนาหรือไม่ถ้าได้ผลไม่เป็นที่น่าพอใจ หรือได้ผลที่ไม่พึงปรารถนาก็จัดการแก้ไขหรือปรับปรุงตามกระบวนการอิทธิบาท ๔ นั้น^{๔๓}

^{๔๐} ปิ่น มุทุกันต์ พ.อ, **ปฏิบัติตามธรรมะประสบความสำเร็จ**, (กรุงเทพมหานคร : มงคลสาร, ๒๕๓๙), หน้า ๑๐.

^{๔๑} พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) “**อิทธิบาทกถา**” พุทธจักร, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙), หน้า ๑๐.

^{๔๒} พงษ์พันธ์ พงษ์โสภา, **พฤติกรรมกลุ่ม**, (กรุงเทพมหานคร : พัฒนาศึกษา, ๒๕๔๒), หน้า ๙๒.

^{๔๓} สุทธิพงษ์ ศรีวิชัย, “**หลักการบริหารการศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์**”, สารนิพนธ์พุทธศาสตรบัณฑิต, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๒๓๙.

จากที่กล่าวมาจึงสรุปได้ว่าความสำคัญของอิทธิบาท ๔ ว่าจะมีความสำคัญต่อการพัฒนาการปฏิบัติธรรมและการเรียนการศึกษา และการทำงานเป็นอย่างมาก เพราะถ้าขาดหลักอิทธิบาท ๔ แล้วย่อมทำให้บุคคลนั้นไม่ประสบความสำเร็จในการเรียน เพราะอิทธิบาท ๔ จะทำให้บุคคลที่นำไปปฏิบัตินั้นเกิดสร้างความพอใจในหน้าที่การงานของตน พร้อมทั้งมีความขยันหมั่นเพียรเอาใจใส่ในหน้าที่ของตนและกลับมาทบทวนไตร่ตรองหาข้อผิดพลาดที่เกิดขึ้น แล้วจึงนำข้อผิดพลาดนั้นไปแก้ไขให้ดียิ่งขึ้นไป

๒.๓ องค์ประกอบและหลักการของอิทธิบาท ๔

ในความหมายทางพระพุทธศาสนานั้นได้กล่าวถึงรายละเอียดเกี่ยวกับองค์ประกอบและหลักการของอิทธิบาทที่เป็นแก่นแท้ในการปฏิบัติเพื่อให้บรรลุถึงความสำเร็จไว้ ๔ ประการ คือ ฉันทะ วิริยะ จิตตะ และวิมังสา ไว้ดังนี้

ฉันทะ^{๔๔} หมายถึง สร้างความพอใจในกุศล คือ ความประสงค์จะทำยิ่งขึ้น ความพึงพอใจ ความใคร่ที่จะทำ ความฉลาด ความพอใจในธรรม ฉันทสมาธิ^{๔๕} หมายถึง สมาธิที่เกิดจากฉันทะ

วิริยะ หมายถึง การปรารภความเพียรทางใจ สัมมาวายามะ

จิตตะ หมายถึง มโน มานัส มโนวิญญูณธาตุที่สมกัน และปธานสังขารหมายถึง ความเพียรที่มุ่งมั่น (ปธาน) ปรารภความเพียร ประคองจิต ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความตั้งหน้า ความพยายาม ความอดุสหาะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความก้าวไปอย่างไม่ท้อถอย ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความประคับประคองธุระไว้ด้วยดี วิริยะ วิริยอินทรีย์ วิริยะพละสัมมาวายามะ

วิมังสา หมายถึง ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฏฐิสมาธิ หมายถึงความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ สัมมาสมาธิ (สภาวะที่จิตมีอารมณ์เดียว) นอกจากนี้ องค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสถึงอิทธิบาท ซึ่งได้ทรงแสดงพระธรรมเทศนาที่ปรากฏในพระอภิธรรมปิฎกว่า^{๔๖}

๑. ภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยฉันทะสมาธิปธานสังขาร

๒. ภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยวิริยะสมาธิปธานสังขาร

๓. ภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยจิตตสมาธิปธานสังขาร

๔. ภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยวิมังสาสมาธิปธานสังขาร

๒.๓.๑ ฉันทสมาธิและปธานสังขาร

ในคัมภีร์อภิธรรมปิฎก กล่าวถึง การเจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยฉันทสมาธิและปธานสังขารไว้ ดังนี้

“ภิกษุเจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยฉันทสมาธิปธานสังขารเป็นอย่างไร กล่าวคือภิกษุทำฉันทะให้เป็นอธิบดีแล้วได้สมาธิ ได้เอกัคคตาจิตนี้เรียกว่า ฉันทสมาธิ

ภิกษุนั้นสร้างฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น เพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้น แล้วมุ่งมั่นเพื่อทำกุศลธรรมที่ยังไม่

^{๔๔}ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๘๙/๒๐๓.

^{๔๕}ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๔๗/๒๙๒.

^{๔๖}อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๓๑-๔๔๓/๓๔๒-๓๔๗.

เกิดให้เกิดขึ้น มุ่งมั่นเพื่อความดำรงอยู่ไม่เลือนหาย ภิญโญภาพ ไพบุลย์ เจริญเต็มทีแห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว^{๔๗} ธรรมเหล่านี้ เรียกว่าปธานสังขาร ประมวลย่อฉันทสมาธิและปธานสังขารเข้าเป็นอย่างดีเดียวกัน จึงนับได้ว่าฉันทสมาธิและปธานสังขาร ด้วยประการฉะนี้^{๔๘}

บรรดาธรรมเหล่านั้น ฉันทะ เป็นไฉน

ความพอใจ การทำความพอใจ ความเป็นผู้ประสงค์จะทำ ความฉลาด ความพอใจในธรรมนี้เรียกว่า ฉันทะ

ภิกษุผู้เข้าถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี ประกอบด้วยฉันทสมาธิและปธานสังขารนี้ด้วยประการฉะนี้ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า ประกอบด้วยฉันทสมาธิและปธานสังขาร”^{๔๙}

จากข้อความพระไตรปิฎกข้างต้น ได้มีผู้อธิบายเพิ่มเติมเอาไว้ดังนี้

ฉันทะ ได้แก่ความมีใจรักในสิ่งที่ทำและพอใจใฝ่รักในจุดหมายของสิ่งที่ทำนั้น อยากทำสิ่งนั้น ๆ ให้สำเร็จอยากให้งานนั้นบรรลุถึงจุดหมาย พุดง่าย ๆ ว่ารักงานและจุดหมายของงาน พุดให้ลึกลงไปทางธรรมว่า ความรักความใฝ่ใจปรารถนาต่อภาวะดีงามเปี่ยมสมบูรณ์ซึ่งเป็นจุดหมายของสิ่งที่กระทำหรือซึ่งจะเข้าถึงด้วยการกระทำนั้น อยากให้สิ่งนั้น ๆ เข้าถึงหรือดำรงในภาวะที่ดีงาม ที่ประณีตที่สมบูรณ์ที่สุดของมัน หรืออยากให้ภาวะที่ดีงามเต็มเปี่ยมสมบูรณ์ของสิ่งนั้น ๆ ของงานนั้นเกิดมีเป็นจริงขึ้น อยากทำให้สำเร็จผลตามจุดหมายที่ดีงามนั้น ความอยากที่เป็นฉันทะนี้เป็นคนละอย่างกันกับความอยากได้สิ่งนั้น ๆ ให้เกิดความสุขความชื่นชมเมื่อเห็นสิ่งนั้น ๆ งานนั้น ๆ บรรลุความสำเร็จ เข้าถึงความสมบูรณ์ อยู่ในภาวะต้นดีงามของมัน หรือพูดแยกออกไปว่า ขณะเมื่อทำสิ่งนั้นหรืองานนั้นกำลังเดินหน้าสู่จุดหมาย ก็เกิดปีติความอิ่มเอิบใจ ครั้นสิ่งหรืองานที่ทำการบรรลุเป้าหมายก็ได้รับความโสมนัสเป็นความฉ่ำชื่นใจ

ที่พร้อมด้วยความรู้สึกโปร่งโล่งผ่องใสเบิกบานแผ่ออกไปเป็นอิสระไร้ขอบเขต ส่วนความอยากของตัณหาให้เกิดความสุขความชื่นชม เมื่อได้สิ่งนั้นมาให้ตนเสพสรวลสรวล หรือปรนเปรอความยิ่งใหญ่พวยพุ่งของตัวตน เป็นความฉ่ำชื่นใจที่เศร้าหมองมาก หมักตัวกักกันกักตนไว้ในความคับแคบ และมักติดตามมาด้วยความหวงแหนห่วง กังวล เศร้า เสียหายและหวั่นกลัวหวาดระแวง ถ้าสามารถปลุกเร้าฉันทะให้เกิดขึ้นอย่างแรงกล้า เกิดความรักในคุณค่าความดีงาม ความสมบูรณ์ของสิ่งนั้นหรือจุดหมายนั้นอย่างเต็มที่แล้ว บุคคลก็จะทุ่มเทชีวิตจิตใจอุทิศให้แก่สิ่งนั้น

เมื่อรักแท้ก็มอบใจให้ อาจถึงขนาดยอมสละชีวิตเพื่อสิ่งนั้นได้ ซึ่งเจ้า ขุนนาง เศรษฐี พราหมณ์ คนหนุ่มสาวมากมายในสมัยพุทธกาลยอมสละวัง ทรัพย์สมบัติ และโลกามิสมากมายออกบวชได้ ก็เพราะเกิดฉันทะในธรรม เมื่อได้สดับซาบซึ้งคำสอนของพระพุทธเจ้า แม้คนทั้งหลายที่ทำงานด้วยใจรักก็เช่นเดียวกัน เมื่อมีฉันทะนำแล้วก็ต้องทำสิ่งนั้นให้ดีที่สุด ให้สำเร็จผลอย่างดีที่สุดของสิ่งนั้นของงานนั้น ไม่หวั่นพะวงสิ่งล่อเร้าหรือผลตอบแทนทั้งหลาย จิตใจก็มุ่งมั่นแน่วแน่นมั่นคงในการดำเนินสู่

^{๔๗} อก.เอกก. (ไทย) ๒๐/๓๙๔-๓๙๗/๔๗.

^{๔๘} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๓๒/๓๔๒.

^{๔๙} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๓๓/๓๔๓.

จุดหมาย เดินเรียบสม่ำเสมอไม่ชันไม่ส่าย ฉันทสมาธิจึงเกิดขึ้นโดยนัยนี้ และพร้อมนั้นปธานสังขาร คือความเพียรสร้างสรรค์ก็ย่อมเกิดควบคู่มาด้วย^{๕๐}

จุดเริ่มต้นของการทำงานอยู่ที่ใจ ตามความเข้าใจของคนทั่วไปเอาการ “ลงมือ” เป็นการเริ่มต้นนั้นความจริงยังไม่ถูกแท้ ที่ถูกแท้ต้อง “ลงใจ” ก่อน “ลงมือ” พุดง่าย ๆ คือการทำใจเราเองเสียก่อน ความมุ่งหมายคือทำใจให้เกิดฉันทะ คือมีความรักงานหรือพอใจกับงานที่ทำ เมื่อมีใจรักแล้ว จะได้ทำด้วยความเต็มใจ และบุคคลจะเกิดความรักในงานนั้นต่อเมื่อได้เห็นผลของงานว่า ถ้าทำงานนี้แล้วจะได้อะไร ถ้าไม่ทำจะเกิดผลเสียหายอย่างไร เมื่อผลได้ผลเสียแล้วฉันทะจะเกิดขึ้น ดังนั้น อิทธิบาทข้อที่ ๑ จึงแก้ความเปื่องานได้อย่างมีประสิทธิภาพ ซึ่งเมื่อผู้ปฏิบัติงานมีความรักงานแล้ว งานที่น่าเบื่อ ก็กลายเป็นงานที่สนุกสนาน งานที่ยากก็กลายเป็นงานที่ง่าย สอดคล้องกับทัศนะของวิชัย โสสุวรรณจินดา ที่ได้อธิบายถึงความพอใจในงานว่า ภาวะการณ์มีอารมณ์ในทางบวกที่เกิดขึ้นจากการประเมินประสบการณ์ในงานของบุคคล ความพอใจในงานจะส่งผลถึงขวัญของบุคคลอันเป็นพลังผลักดันต่อการทำงานในอนาคต^{๕๑}

สรุปได้ว่า ฉันทะ ความพอใจ รักใคร่ เต็มใจ ใฝ่ใจในการทำงานอยู่เสมอ บุคคลเมื่อมีความพอใจในการทำงานจะเกิดความตั้งใจในการทำงานและเต็มใจที่จะอุทิศเวลาร่างกายและความคิดของตนเพื่อสนองความต้องการของหน่วยงาน นอกจากนี้ยังช่วยลดแนวโน้มปรากฏการณ์อันเกิดจากการเป็นปฏิปักษ์ต่องานด้วย ซึ่งถ้าหากปฏิบัติงานสามารถปลุกเร้าฉันทะให้เกิดขึ้นอย่างแรงกล้า เกิดความรักในคุณค่าความดีงามสมบูรณ์ของสิ่งนั้นหรือจุดหมายนั้นอย่างเต็มที่แล้ว บุคคลก็จะทุ่มเทชีวิตจิตใจให้แก่สิ่งนั้นต้องการทำสิ่งนั้นให้ดีที่สุด เกิดความกระตือรือร้นมีความมุ่งมั่นที่จะทำงานให้สำเร็จผลอย่างดีที่สุดของสิ่งนั้นของงานนั้นไม่หวั่นพ่วงกับสิ่งล่อเร้าหรือผลตอบแทนทั้งหลาย จิตใจก็มุ่งมั่นแน่วแน่มั่นคงในการดำเนินสู่จุดหมาย สม่ำเสมอไม่ชันไม่ส่ายไป ฉันทสมาธิจึงเกิดขึ้นโดยนัยนี้ และพร้อมนั้นปธานสังขารคือความเพียรสร้างสรรค์ก็ย่อมเกิดควบคู่มาด้วย สิ่งเหล่านี้จะมีผลต่อประสิทธิภาพและประสิทธิผลของการทำงาน รวมทั้งการส่งผลต่อความสำเร็จและเป็นไปตามเป้าหมาย

๒.๓.๒ วิริยสมาธิและปธานสังขาร

ในคัมภีร์อภิธรรมกล่าวถึง การเจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยวิริยสมาธิและปธานสังขารไว้ดังนี้

“ภิกษุเจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยวิริยสมาธิปธานสังขารเป็นอย่างไร กล่าวคือภิกษุทำวิริยะให้เป็นอธิบดีแล้ว ได้สมาธิ ได้เอกัคคตาจิต นี้เรียกว่า วิริยสมาธิ

ภิกษุนั้นสร้างฉันทะ พยายาม ปราศจากความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดมุ่งมั่นเพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว มุ่งมั่นเพื่อยังกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิด มุ่งมั่นเพื่อความดำรงอยู่ไม่เลือนหาย ภิชโยภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มแห่งกุศลธรรมที่

^{๕๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๘๔๒-๘๔๓.

^{๕๑} ปิ่น มุทุกันต์ พ.อ, มงคลชีวิต ภาค ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๑๗๕.

เกิดแล้วธรรมเหล่านี้ เรียกว่าปธานสังขารประมวลย่อวิริยสมาธิและปธานสังขารเข้าเป็นอย่างเดียวกัน จึงนับได้ว่าวิริยสมาธิและปธานสังขาร ด้วยประการฉะนี้

บรรดาธรรมเหล่านั้น วิริยะเป็นไฉน

การปรารภความเพียรทางใจ การทำความเพียร ความเป็นผู้ประสงค์จะทำความฉลาด ความมีสัมมาวายามะ นี้เรียกว่า วิริยะ

ภิกษุผู้เข้าถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี ประกอบด้วยวิริยสมาธิและปธานสังขารนี้ ด้วยประการฉะนี้ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า ประกอบด้วยวิริยสมาธิและปธานสังขาร”^{๕๒}

จากข้อความพระไตรปิฎกข้างต้น ได้มีผู้อธิบายเพิ่มเติมเอาไว้ดังนี้

วิริยะ คือ ความเพียร ได้แก่ความอาจหาญกล้ากล้าบากบั่น ก้าวไป ใจสู้ไม่ย่อท้อ ไม่หวั่นกลัวต่ออุปสรรคและความยากลำบาก เมื่อคนรู้อย่างใดมีคุณค่าควรแก่การบรรลุถึง ถ้าวิริยะเกิดขึ้นแก่เขาแล้ว แม้ได้ยินว่าจุดหมายนั้นจะลุล่วงได้ยากนัก มีอุปสรรคมาก หรืออาจใช้เวลายาวนานเท่านี้ปีเท่านี้เดือน เขาก็ไม่ย่อท้อถอย กลับเห็นเป็นสิ่งที่ท้าทายเขาจะเอาชนะให้ได้ทำให้สำเร็จ ส่วนผู้ขาดความเพียร อยากบรรลุความสำเร็จเหมือนกัน แต่พอได้ยินว่าต้องใช้เวลาเป็นปีก็หมดแรงถอยหลัง ถ้าอยู่ระหว่างปฏิบัติก็ฟุ้งซ่านจิตใจวุ่นวาย ปฏิบัติได้ผลยาก คนที่มีความเพียรเท่ากับมีแรงหนุน เวลาทำงานหรือปฏิบัติธรรมก็ตามจิตใจจะแน่วแน่ มั่นคงพุ่งตรงต่อจุดหมาย สมาธิก็เกิดขึ้นได้ เรียกว่าวิริยสมาธิ พร้อมทั้งมีปธานสังขาร คือความเพียรสร้างสรรค์เข้าประกอบคู่ไปด้วยกัน^{๕๓}

ความเกียจคร้านเป็นมารร้ายแห่งความสำเร็จ โดยปกติคนเกียจคร้านเป็นคนฉลาดต่อเหตุการณ์และสิ่งแวดล้อมที่เรียกว่าชอบอ้างกลัวร้อน กลัวหนาว กลัวแดดลมฝน กลัวหิวกลัวเหนื่อย ฯลฯ รวมความว่าคนเกียจคร้าน คือ คนฉลาด คนกลัว ส่วนคนที่มีวิริยะเป็นคนกล้า คือกล้าสู้กับความลำบากและเหตุธรรมชาติ เพื่อทำงานให้เสร็จสิ้นไป งานทุกอย่างจำเป็นต้องใช้ความเพียร ส่วนงานอย่างใดจะใช้ความเพียรมากน้อยเพียงใด ย่อมแล้วแต่ความมากน้อยหรือความยากง่ายของงานนั้น

งานใดเล็กน้อยหรือมีความยุ่งยากน้อย มีความเพียรแต่น้อยก็เพียงพอที่จะทำงานสำเร็จได้ แต่งานใดที่เป็นงานใหญ่หรือยุ่งยากมากผู้ทำก็ยิ่งต้องมีความเพียรมากจึงจะสำเร็จได้^{๕๔} ด้วยเหตุนี้ วิริยะจึงเป็นหลักที่ใช้กำจัดความเกียจคร้าน ซึ่งเป็นเหตุให้ทอดทิ้งภาระหน้าที่ของงานให้ค้างค้ำ ตลอดทั้งสร้างความเฉื่อยชาไม่ทันกาลต่อสังคมยุคปัจจุบัน ดังนั้นการพัฒนาตนเองให้มีความเพียรต้นตัวอยู่เสมอจนติดเป็นนิสัยส่วนตัวจะทำให้บุคคลนั้นเป็นคนก้าวหน้า มีการฝึกอบรม พัฒนาตนเองอยู่เสมอ และต่อเนื่องจึงทำให้ประสบความสำเร็จในการดำเนินชีวิตและการปฏิบัติงาน อันเป็นผลมาจากการใช้หลักความเพียรซึ่งสอดคล้องกับทัศนะของ ทองคุณ หงส์พันธ์ที่ได้กล่าวว่า การฝึกหัดตนให้เป็นคนขยันขันแข็งและมีความเพียรพยายามซึ่งอาจจะฝึกได้ดังต่อไปนี้

^{๕๒} อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๔๓๕/๓๔๔.

^{๕๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม พิมพ์ครั้งที่ ๑๐ (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๘๔๔.

^{๕๔} ปิ่น มุทุกันต์, พ.อ.,บันทึกธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๒๖), หน้า ๑๙๗.

๑ ให้เป็นคนที่ชอบนิสัย “ทำเดี๋ยวนี้” สิ่งใดที่สามารถทำได้รีบทำทันทีในวันนี้ไม่ปล่อยให้ข้ามวัน

๒ มีขวัญและกำลังใจในการทำงาน ถ้าเราสามารถพบว่าเราขาดขวัญหรือกำลังใจเราก็ควรที่จะตั้งความหวังของเราเอง หมั่นคิดว่าเวลาที่ผ่านไปไม่มีประโยชน์ ไม่ปล่อยเวลาให้ผ่านไปโดยเปล่าประโยชน์

๓ รู้จักศิลปะในการทำงาน รักงานที่ทำ และมีความอดทนในการทำงาน มีความเพียรในการทำงาน

๔ ไม่อ้างเหตุใด ๆ เพื่อจะได้ไม่ต้องทำงาน เช่น อ้างว่ายังเข้าอยู่ ดึกแล้วควรจะพักผ่อน ฯลฯ ผู้ที่ขยันขันแข็งย่อมสละเวลาให้กับการทำงาน แม้จะล่วงเลยชั่วโมงทำงาน หรือบางคนก็หอบเอาไปทำต่อที่บ้านฝึกความกระตือรือร้น และลงมือทำงานด้วยความกระฉับกระเฉง ไม่เฉื่อยชาหยุดทำงานชั่วขณะก็เพื่อพักผ่อน ตลอดทั้งแบ่งเวลาในการทำงานให้ถูกต้องซึ่งจะทำให้ผู้ปฏิบัติงานมีสุขภาพกายและใจที่สมบูรณ์ พร้อมทั้งจะทำงานที่ตนเองรับผิดชอบเสมอ ดังนั้นการแบ่งเวลาและการทำงานจึงเป็นการฝึกตนเองของผู้ปฏิบัติงานให้เป็นผู้มีความรับผิดชอบ ขยัน อดทน กล้าต่อสู้และฝ่าฟันอุปสรรคปัญหาต่าง ๆ

การพัฒนาตนหรือฝึกตนให้เป็นคนขยันขันแข็งในการทำงานสามารถฝึกและพัฒนาได้จนติดเป็นนิสัยประจำตัวของผู้ปฏิบัติงาน ซึ่งจะทำให้การปฏิบัติงานที่ตนเองรับผิดชอบนั้นมีความก้าวหน้าและมีประสิทธิภาพสอดคล้องกับทักษะของวิเชียร รักการที่ได้กล่าวว่า ความเพียรเป็นลักษณะของอุตสาหะ คือ ความพยายามอย่างเข้มแข็งเพื่อให้เกิดความสำเร็จในการทำงาน ความอุตสาหะนั้นจะต้องประกอบด้วยลักษณะดังนี้ ความพยายามมีมานะบากบั่นความอดทนไม่ย่อท้อต่ออุปสรรคใด ๆ เป็นคนหนักแน่นและกระตือรือร้น และมีความจริงจังในการทำงาน ตลอดทั้งความมีระเบียบวินัยในการปฏิบัติงาน อันจะทำให้ผู้ปฏิบัติงานมีความขยันเป็นนิสัยส่วนตัว คือความพากเพียรพยายามในการที่จะทำกิจกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งให้สำเร็จ แม้ว่าจะเหน็ดเหนื่อยสักเพียงไรก็ตามหรือมีความตั้งใจที่จะทำงานสม่ำเสมอ ควรใช้เวลาทำงานมากกว่าเวลาพักผ่อนมีความอดทนและงานจะสำเร็จได้ด้วยความขยันหมั่นเพียร รวมทั้งพร้อมที่จะทำงานด้วยความอดทนเพื่อส่วนรวมซึ่งคล้องกับบุญทัน ดอกโธสงที่ได้ให้ความหมายเพิ่มเติมว่าความขยันขันแข็งจึงเป็นปัจจัยที่สำคัญในการสร้างชาติและความขยันขันแข็งนั้นจะต้องสร้างเป็นอุดมการณ์ขึ้นมา เพื่อเผยแพร่อุดมการณ์และความขยันขันแข็งไปทั่วประเทศ ซึ่งถ้าทุกคนมีความขยันกันอย่างแท้จริง ย่อมจะยังประโยชน์ให้สำเร็จแก่ชาติบ้านเมืองอย่างแท้จริง

วิริยะต้องมีความเพียรมัน คือ เมื่อมีกำลังใจเป็นสิ่งสำคัญแล้ว ต่อไปก็มีความมันในความเพียร ภาษาบาลีเรียกว่า วิริยะ พระพุทธภาษิต ที่ว่า วิริเย ทุกขมจเจติ คนที่จะพ้นทุกข์ได้เพราะความเพียร หรือว่าคำที่พระมหาชนก กล่าวว่าวายเมเถว ปุริโส ยาว อตถสฺส นิปฺปทา เกิดเป็นเป็นคนต้องทำเรื่อยไป จนกว่าจะถึงจุดหมายปลายทางบุคคลผู้มีความเพียรนั้นย่อมไม่กลัวต่ออุปสรรค ไม่กลัวต่อความลำบาก ไม่กลัวต่ออะไรทั้งสิ้น เมื่อเราจะไปแล้วก็ไปให้ถึงจุดที่เราตั้งไว้ แต่ขอให้ตั้งจุดหมายในทางที่ดีงาม ไม่ตั้งจุดหมายที่เกิดความเดือดร้อนแก่ใคร และความเพียรนั้นต้องเพียรสม่ำเสมอไม่

เพียรชั่วครั้งชั่วคราวดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตักเตือนว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลายเมื่อเธอยังไม่ถึงจุดหมายที่เธอต้องการอย่าละความเพียรเป็นอันขาด”^{๕๕}

วิริยะหรือความเพียรนี้เป็นคุณค่าที่ก่อให้เกิดพลังงานในการทำกิจต่าง ๆ มีลักษณะแสดงให้เห็นว่าคน ๆ นั้นเป็นคนรับผิดชอบต่อหน้าที่การงานไม่ทอดทิ้งกิจการงานนั้น ดำเนินการงานที่คิดว่าจะทำนั้นว่าเป็นผู้ไม่เบื่องานเมื่อมีงานมาถึงก็รีบทำโดยไม่ชักช้ามีความ กระตือรือร้นในการทำงาน ไม่ผัดวันประกันพรุ่งผู้มีลักษณะทั้งหมดที่กล่าวมานี้ย่อมได้ชื่อว่ามีความวิริยะ หรือมีความเพียรซึ่งสามารถประสบความสำเร็จในทุกกิจการส่วนคนที่มัวเสียสละคร้านหนักไม่เอา เบาไม่สู้ ชอบผัดวันประกันพรุ่งมักหาเหตุมาอ้างแก้ตัวเพื่อไม่ต้องทำงานจนติดเป็นนิสัย ย่อมเอากับใครลำบาก อาชีพการงานย่อมย่ำอยู่กับที่ตื้นตันไม่ได้^{๕๖}

ในหนังสือทศบารมีทศพิธราชธรรมได้อธิบายคำว่าวิริยะในหมายความว่า ความพยายามที่เรียกว่า วิริยะแปลว่าความเพียร อันจัดเป็นพระบารมีข้อหนึ่งของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่ได้ทรงบำเพ็ญเป็นลำดับคำว่าวิริยะหรือความเพียรตามศัพท์ แปลว่าความเป็นวิริยะคือคนกล้าหาญความกล้าทั้งในทางไม่ทำทั้งทางที่ทำได้ยังเป็นคำกลาง ๆ ซึ่งพุทธทาสภิกขุ ได้อธิบายเพิ่มเติมว่า วิริยะ คือความเพียรที่กล้าบากบั่น มีความหมายเป็นความกล้าหาญ ความเข้มแข็ง ความพยายาม ความไม่ยอมหยุด ความไม่ถอยหลัง และความก้าวไปข้างหน้า ความหมายมากมายเหล่านี้ ล้วนเป็นชื่อของความเพียร ซึ่งสามารถใช้แทนกันได้ รวมไปถึงคำว่าพระราช หรือกษัตริย์ ก็มีความหมายเดียวกัน

ดังประโยคที่ว่า เกิดเป็นบุรุษต้องเพียรไปจนกว่าจะพบความสำเร็จ การทำงานด้วยวิริยะเป็นธรรม อย่างหนึ่ง วิริยะ ชนิดที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า “วิริเยนทุกขมัจเจติ” (คนล่วงทุกข์เสียได้ด้วย ความเพียร หรือ วิริยะ) ส่วนที่เป็นข้อปฏิบัติหรือเป็นปฏิบัติของ ความเพียร คือความเกียจคร้านตามศัพท์ว่าโกสขุ ความนอนจม เมื่อกำจัดความเกียจคร้านได้แล้วจึงจะมีความเพียรขึ้นได้ ความเพียรจะหายไปเมื่อ ความเกียจคร้านเกิดขึ้นมาก ลักษณะของความทรงตัวอยู่อย่างเข้มแข็งของความเพียรเรียกว่า ธาตุกำหนดเป็น ๓ วาระคือเริ่มต้น (อาร์มธธาตุ) ดำเนิน (นิกมธธาตุ) ก้าวไปข้างหน้า (ปริกมธธาตุ) ส่วนเหตุของความเกียจคร้านที่ควรละมีหลายอย่างเช่นความติดสุขความสุขสบาย ความกลัว ลำบากตรากตรำ ความมั่งง่ายผัดวันประกันพรุ่ง เป็นต้น^{๕๗}

จากที่กล่าวแล้ว วิริยะ ความเพียร ขยัน อุตสาหะ บากบั่น เอาธุระ มีความเข้มแข็งอดทน มุมานะที่จะทำงานให้บรรลุผลสำเร็จ ไม่ย่อท้อ ไม่เลิกละ มีกำลังใจในการทำงาน ทำงานได้อย่างสม่ำเสมอเนื่องจนกว่างานนั้นจะประสบความสำเร็จ มีความอาจหาญ แก้วกล้า ใจสู้ ไม่หวั่นกลัว ไม่ย่อท้อ ต่ออุปสรรคและความยากลำบากต่างๆในการทำงานและพัฒนางานนั้นให้ดีขึ้นและเจริญขึ้น มองความยากลำบากและอุปสรรคในการทำงาน เป็นสิ่งท้าทายความสามารถของตนเสมอเพื่อเอาชนะ และเพื่อให้งานสำเร็จให้ได้

^{๕๕} พุทธทาสภิกขุ, **สุญญตา**, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๑๘), หน้า ๙๐.

^{๕๖} พ. สุวรรณ, **โพชฌงค์พุทธศาสดาต่ออายุ**, (กรุงเทพมหานคร : สร้อยทอง, ๒๕๓๑), หน้า ๖๐-๖๑.

^{๕๗} สมเด็จพระญาณสังวร, **ทศบารมี ทศพิธราชธรรม** (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้า ๕๗.

๒.๓.๓ จิตตสมาธิและปธานสังขาร

ในคัมภีร์อภิธรรมปิฎกกล่าวถึงการเจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยจิตตสมาธิและปธานสังขารไว้ ดังนี้

“ภิกษุเจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยจิตตสมาธิและปธานสังขารเป็นอย่างไรกล่าวคือ ถ้าภิกษุทำจิตให้เป็นอธิบดีแล้วได้สมาธิ ได้เอกัคคตาจิต นี้เรียกว่า จิตตสมาธิ

ภิกษุนั้นสร้างฉันทะ พยายาม प्रารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิด มุ่งมั่นเพื่อละบาปอกุศลธรรมอันเกิดแล้ว มุ่งมั่นเพื่อทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิด มุ่งมั่นเพื่อความดำรงอยู่ไม่เลือนหาย ภิกษุโดยภาพใญ่บุลย์ เจริญเต็มที่แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วธรรมเหล่านี้เรียกว่า ปธานสังขาร ประมวลย่อจิตตสมาธิและปธานสังขารเข้าเป็นอย่างเดียวกัน จึงนับได้ว่าจิตตสมาธิและปธานสังขาร^{๕๘}

บรรดาธรรมเหล่านั้น จิต เป็นโฉน

จิต มโน มนัส มโนวิญญูณธาตุที่เหมาะสมกัน นี้เรียกว่า จิต

ภิกษุเป็นผู้เข้าไป เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้วด้วยจิตตสมาธิ ปธานสังขารนี้ ด้วยประการฉะนี้ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า ประกอบด้วยจิตตสมาธิปธานสังขาร”^{๕๙}

ข้อความจากพระไตรปิฎกข้างต้น ได้มีผู้อธิบายเพิ่มเติมเอาไว้ ดังนี้

ความคิดจดจ่อหรือเอาใจใส่ฝึกได้ ได้แก่ ความมีจิตผูกพันจดจ่อเฝ้าเรื่องนั้น ใจอยู่กับงานนั้นไม่ปล่อยให้ห่างไปไหน ถ้าจิตตะเป็นอย่างแรงกล้าในเรื่องใดเรื่องหนึ่ง หรืองานอย่างใดอย่างหนึ่งผู้นั้นจะไม่สนใจไม่รับรู้เรื่องอื่น ๆ ใครจะพูดอะไรเรื่องอื่น ๆ ไม่สนใจ แต่ถ้าพูดเรื่องนั้นงานนั้นจะสนใจเป็นพิเศษทันที บางทีจิตทำเรื่องนั้นงานนั้น ขลุ่ก่วนอยู่ได้ทั้งวันทั้งคืน ไม่เอาใจใส่ร่างกายการแต่งเนื้อแต่งตัว อะไรเกิดขึ้นก็ไม่สนใจ เรื่องอื่นเกิดขึ้นใกล้ ๆ บางทีก็ไม่รู้ ทำจนลืมนวันลืมนคืน ลืมกินลืมนอน ความมีใจจดจ่อเช่นนี้ ย่อมก่อให้เกิดสมาธิเกิดขึ้น จิตจะแน่วแน่มั่นคงสนิทในกิจที่ทำ มีกำลังมากเฉพาะสำหรับกิจนั้น เรียกเป็น จิตตสมาธิ พร้อมนั้นก็เกิดปธานสังขาร คือความเพียรสร้างสรรค์ร่วมสนับสนุนไปด้วย^{๖๐}

จิตตะแปลว่าคิดถึงงานซึ่งบอกความหมายได้หลายคำเช่นความสนใจความใฝ่ฝัน ความตั้งใจความใส่ใจความเอาใจใส่เป็นต้น บุคคลที่มีจิตตะ เป็นบุคคลที่ไม่ปล่อยปละละเลยกับงานของตนคอยตรวจตรางานอยู่เสมอการงานจึงไม่บกพร่องจิตตะจึงมีประโยชน์ที่กำจัดเสียซึ่งความประมาทเลินเล่อคนที่มีความจดจ่อกับสิ่งนั้น ๆ จะทำการสิ่งใดก็สำเร็จ^{๖๑}

จิตตะคือความคิดหรือตั้งจิตรับรู้ในสิ่งที่ทำและทำสิ่งนั้นด้วยความคิดไม่ปล่อยให้ใจฟุ้งซ่านเลือนล่อยไปการมีจิตตะคือความตั้งใจมั่นจะทำให้เรามีจิตใจที่มั่นคงสามารถทำงานใด ๆ ได้สำเร็จ

^{๕๘} อภ.วิ.(ไทย) ๓๕/๔๓๘/๓๔๕.

^{๕๙} อภ.วิ.(ไทย) ๓๕/๔๓๘/๓๔๖.

^{๖๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์บริษัท สหธรรมิก จำกัด ๒๕๔๖), หน้า ๘๔๔-๘๔๕.

^{๖๑} ปิ่น มุทุกันต์, พ.อ, มงคลชีวิต ภาค๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๑๘๔.

ลุล่วงไปได้ด้วยดี ส่วนคนที่ไม่มีจิตตะ คือความตั้งใจมั่นนั้นจะประกอบการทำงานใด ๆ ก็ไม่สำเร็จ เพราะไม่มีความตั้งใจในการทำงานนั้น^{๒๒} ทุกสิ่งอย่างสำเร็จได้ด้วยใจ ฉะนั้น จิตตะจึงเป็นองค์ประกอบที่สำคัญมาก

จิตตะ คือความมุ่งไป ตั้งจิตรับรู้ในสิ่งที่ทำ และทำสิ่งนั้นด้วยความคิดเอาจิตฝึกฝนไม่ฟุ้งซ่านเลื่อนลอยไป อุทิศตัวอุทิศใจให้สิ่งที่ทำนั้นอย่างมั่นคง การที่เราจะมีจิตใจที่มั่นคงในงานที่เราทำนั้น สามารถทำให้งานนั้นสำเร็จลุล่วงไปได้ด้วยดีไม่มีผิดพลาด การที่มีใจจดจ่ออยู่ในงานมุ่งมั่นกับงานที่ทำนั้นจิตจะเป็นสมาธิ ไม่เรรวน งานที่ทำก็สำเร็จตามที่หวังไว้^{๒๓}

สรุปได้ว่า จิตตะ คือความคิดจดจ่อเอาใจใส่ ผูกใจจดจ่ออยู่กับหน้าที่และการทำงานที่รวมทั้งการศึกษาเล่าเรียน ที่ตนรับผิดชอบ มีความตั้งมั่น มีสมาธิมั่นคงอยู่กับงาน ทำงานด้วยความไม่ประมาท ไม่ทอดธุระไม่ปล่อยปละละเลยในงานที่รับผิดชอบ อย่างนี้เป็นลักษณะของบุคคลที่มีความรับผิดชอบ ความรับผิดชอบนี้เป็นสิ่งที่ก่อให้เกิดผลดีต่อระบบการทำงาน ซึ่งเป็นปัจจัยหลักสำคัญประการหนึ่ง กล่าวคือการทำงานต้องมีความรับผิดชอบเพื่อเอาใจใส่ต่องานที่กำลังทำอยู่ พัฒนางานที่ตนเองรับผิดชอบให้มีความก้าวหน้า พร้อมกันนั้นจะต้องมีการปรับปรุงแก้ไขอยู่ตลอดเวลา เพื่อไม่ให้เกิดตกบกพร่องในงานที่ตนรับผิดชอบอยู่

๒.๓.๔ วิมังสาสมาธิและปธานสังขาร

ในคัมภีร์อภิธรรมปิฎกกล่าวถึง การเจริญอุทเทิชาตที่ประกอบด้วยวิมังสาสมาธิและปธานสังขารไว้ ดังนี้

“ภิกษุเจริญอุทเทิชาตที่ประกอบด้วยวิมังสาสมาธิปธานสังขารเป็นอย่างไรกล่าวคือถ้าภิกษุทำวิมังสาให้เป็นอธิปัตถิแล้วได้สมาธิ ได้เอกัคคตาจิต นี้เรียกว่า วิมังสาสมาธิ

ภิกษุนั้นสร้างฉันทะ พยายามปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิด มุ่งมั่นเพื่อละบาปอกุศลธรรมอันเกิดแล้ว มุ่งมั่นเพื่อทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิด มุ่งมั่นเพื่อความดำรงอยู่ไม่เสื่อมหาย ภิกษุโยภาพอพบุลย์ เจริญเต็มที่แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ธรรมเหล่านี้เรียกว่าปธานสังขาร ประมวลย่อวิมังสาสมาธิและปธานสังขารเข้าเป็นอย่างเดียวกัน จึงนับได้ว่า วิมังสาสมาธิปธานสังขาร^{๒๔}

บรรดาธรรมเหล่านั้น วิมังสา เป็นไฉน

ปัญญา ความรู้ชัด ความรู้แจ้ง ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐินี้เรียกว่า วิมังสา

ภิกษุเป็นผู้เข้าไป เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้วด้วยวิมังสาสมาธิปธานสังขารนี้ ด้วยประการฉะนี้ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า ประกอบด้วยวิมังสาสมาธิปธานสังขาร”^{๒๕}

^{๒๒}บุญมี แท่นแก้วและคณะ, **พุทธศาสน์ปรัชญา**, (กรุงเทพมหานคร : โอ.เอส. พรินต์ติ้งเฮาส์, ๒๕๓๘), หน้า ๑๕๔.

^{๒๓}สุทธิพงษ์ ศรีวิชัย, “หลักการบริหารการศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์”, **สารนิพนธ์พุทธศาสตรบัณฑิต**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๒๓๙.

^{๒๔}อภ.วิ.(ไทย) ๓๕/๔๔๑/๓๔๖-๓๔๗.

^{๒๕}อภ.วิ.(ไทย) ๓๕/๔๔๒/๓๔๗.

จากข้อความพระไตรปิฎกข้างต้น ได้มีผู้อรรถาธิบายเพิ่มเติมเอาไว้ ดังนี้

วิมิงสา ได้แก่ความสอบสวนไตรตรอง การใช้ปัญญาพิจารณาหามันใคร่ครวญตรวจตราหาเหตุผล และตรวจสอบข้อยิ่งหย่อนเกินเลยบกพร่องหรือขัดข้องเป็นต้นในการเรียนและกิจที่ทำ รู้จักทดลองและคิดค้นหาทางแก้ไขปรับปรุง ข้อนี้เป็นการใช้ปัญญาชักนำสมาธิซึ่งจะเห็นได้ไม่ยาก บุคคลที่มีวิมิงสาชอบคิดค้นหาเหตุผล ชอบสอบสวนทดลอง เมื่อทำอะไรก็คิดพิจารณาทดสอบไป เช่น คิดว่าผลนี้เกิดจากเหตุอะไร ทำไมจึงเป็นอย่างนี้ ผลคราวนี้เกิดจากปัจจัยที่เป็นองค์ประกอบเหล่านี้เท่านี้ ถ้าชกองค์ประกอบนี้ออกเสียจะเป็นอย่างไร ถ้าเพิ่มองค์ประกอบนี้เข้าไปแทน จะเกิดผลอย่างนี้ ลองเปลี่ยนองค์ประกอบนั้นแล้ว ไม่เกิดผลอย่างที่คาดหมายเป็นเพราะอะไร จะแก้ไขจุดไหน ฯลฯ จะนำธรรมข้อนี้เข้าไปควรวินิจฉัยวิธีอย่างใด ควรเน้นความหมายด้านใดเป็นต้น การคิดหาเหตุผลและสอบสวนทดลองอย่างนี้ ย่อมช่วยรวมจิตให้คอยกำหนดและติดตามเรื่องที่พิจารณาอย่างติดต่อกันตลอดเวลา เป็นเหตุให้จิตแน่วแน่แล่นดังไปกับเรื่องที่พิจารณา ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่วอกแวกและมีกำลัง เรียกว่าเป็นวิมิงสาสมาธิ ซึ่งก็จะมีปธานสังขารคือความเพียรสร้างสรรค์เกิดมาด้วย^{๖๖}

สุดยอดของวิธีการทำงานให้สำเร็จรวมอยู่ในอิทธิบาทข้อสุดท้ายนี้ คือ วิมิงสา แปลว่าการพิจารณาใคร่ครวญ หมายความว่าการทำงานด้วยปัญญา ด้วยสมองคิด ไม่ใช่สักว่าทำ คนเราแม้รักงานแค่ไหนหากบั่นสัณฐานปานใด หรือเอาใจจดจ่ออยู่ตลอดเวลา แต่ถ้าขาดการใช้ปัญญาพิจารณางานด้วยแล้ว ผลที่สุดงานก็ค้างค้ำจนได้ เพราะแม้แต่ขบวนการทำจะสำเร็จไปแล้ว แต่ผลงานก็ไม่เรียบร้อย ต้องทำกันใหม่ซ้ำไป เข้าลักษณะที่ว่าทำเสร็จแล้วแต่งงานมันไม่สิ้นสุด การทำงานหากขาดปัญญาหรือความรู้ในงานก็จะทำได้ไม่ดี การที่จะมีความรู้ในงานได้ดีต้องศึกษาพิจารณาในเนื้องานนั้นให้ละเอียด รู้ถึงความสัมพันธ์ระหว่างหน่วยงานย่อยและหน่วยงานใหญ่ ผลกระทบของความสัมพันธ์นั้น ๆ รวมทั้งเหตุผลของการที่ต้องมีธุรกรรมในแต่ละอย่าง ถ้ามีความรู้ความเข้าใจในงานดีแล้วก็จะสามารถทำงานนั้นได้ดี วิมิงสา คือการใคร่ครวญไตรตรองหรือทดลอง ได้แก่มันใช้ปัญญาพิจารณาใคร่ครวญตรวจตราหาเหตุผล และตรวจสอบข้อยิ่งหย่อนในสิ่งที่ทำนั้น มีการวางแผนวัดผลคิดค้นวิธีแก้ไขปรับปรุงงาน เป็นต้น^{๖๗}

วิมิงสาคือความไตรตรองหรือทดลองได้แก่มันใช้ปัญญาพิจารณาใคร่ครวญไตรตรองตรวจตราหาเหตุผลและตรวจสอบข้อยิ่งหย่อนในสิ่งที่ทำนั้นมีการวางแผนวัดผลคิดค้นวิธีแก้ไขปรับปรุงวิมิงสานี้เป็นตัวปัญญา หมายความว่าการทำงานใคร่ครวญไตรตรองนั้นเป็นการคิดทบทวนกลับไปกลับมาว่าสิ่งนั้นถูกผิดประการใด เมื่อลงมือทำไปแล้วจะเกิดผลอย่างไรบ้าง คือการพิจารณาให้รอบคอบถี่ถ้วนนั่นเอง^{๖๘}

วิมิงสาคือตัวปัญญาพิจารณาไตรตรองใคร่ครวญหาเหตุผล พินิจพิเคราะห์ ทบทวนหาเหตุหาผลเพื่อป้องกันความผิดพลาดในงานนั้น ๆ คุณธรรมที่นำไปสู่การพัฒนาและความสำเร็จแห่งผลที่มุ่งหมาย หรือหนทางแห่งการดำเนินชีวิตไปสู่ความสำเร็จความถูกต้อง และการเข้าถึงประโยชน์สุข

^{๖๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๘๔๕.

^{๖๗} ปัน มุทุกันต์ พ.อ., **มงคลชีวิต** ภาค ๒, หน้า ๑๘๘-๑๘๙.

^{๖๘} บุญมี แทนแก้ว, **จริยศาสตร์**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๙), หน้า ๑๔๑.

นอกจากนี้ อธิปไตยยังเป็นธรรมที่อนุโลมได้ว่ามีจุดมุ่งหมายเพื่อความสำเร็จในการปฏิบัติหน้าที่การงานของบุคคลเช่นประสบความสำเร็จทางด้านการศึกษาล่าเรียนการประกอบอาชีพการดำรงชีวิตเป็นต้น^{๖๙}

จึงสรุปได้ว่า วิมังสา เป็นการสอบสวนไตร่ตรอง พินิจพิเคราะห์ ใช้ปัญญาในการใคร่ครวญตรวจตราหาเหตุผล และตรวจสอบข้อบกพร่องในงานที่ทำอยู่เสมอ รู้จักค้นคว้าทดลองคิดค้น หาทางพัฒนาแก้ไขปรับปรุงงานและวิธีการทำงานให้ดียิ่งขึ้น ก้าวหน้ายิ่งขึ้นอยู่เสมอ ทั้งจะก่อให้เกิดประโยชน์ต่อตนเองและสมาชิกในองค์กรที่ทำงานนั้น ความจริงอธิปไตยทั้ง ๔ อย่างนี้ เกื้อหนุนกันและมั่งคั่งด้วยกัน เช่น เกิดฉันทะมีใจรักแล้วก็ทำให้พากเพียร เมื่อพากเพียรก็เอาใจจดจ่ออยู่เสมอและเปิดช่องให้ใช้ปัญญาพิจารณาไตร่ตรองแต่ที่ยกพิจารณาแต่ละข้ออย่างนี้ ก็ถือเอาภาวะที่เด่นเป็นใหญ่เป็นตัวนำ เป็นตัวชักจูงข้ออื่น ๆ ในแต่ละกรณี^{๗๐} อาทิ เมื่อผู้ปฏิบัติงานในองค์กร มีความรัก ความชอบและความพึงพอใจในภาระหน้าที่ที่รับผิดชอบผู้ปฏิบัติงานก็จะปฏิบัติงานที่รับมอบหมายด้วยความรักความพอใจในงานนั้น อยากจะปฏิบัติงานนั้นให้มีประสิทธิภาพยิ่งขึ้นไป

ด้วยเหตุนี้ผู้ปฏิบัติงานจึงปฏิบัติงานด้วยจิตใจที่แน่วแน่อยู่กับงานนั้น ประกอบกับมีความรู้สึกลึกซึ้งเมื่อพบปัญหาหรืออุปสรรคในการปฏิบัติงานจะต้องพยายามขวนขวายดำเนินการให้สำเร็จลุล่วง ฝ่าฟันอุปสรรคปัญหาที่พบให้ได้ จึงมีความรู้สึกลึกซึ้งว่า การปฏิบัติงานนั้นเป็นการท้าทายต่อศักยภาพของตนเอง โดยมีวิริยะเป็นแรงเร้าไปสู่การเอาใจใส่จดจ่อต่อภาระหน้าที่ที่รับผิดชอบเพื่อเกิดสมาธิในการปฏิบัติงานอันเป็นการมีจิตตะ คือการเอาใจฝักใฝ่ต่อการปฏิบัติงาน ตลอดทั้งเมื่อปฏิบัติงานไปได้ระยะหนึ่ง จึงมีการตรวจสอบใคร่ครวญด้วยปัญญาหาเหตุผลของการปฏิบัติงานนั้นเพื่อหาข้อบกพร่องหรือจุดเด่นจุดด้อย อันจะนำไปสู่การปรับปรุง พัฒนาเสริมสร้างศักยภาพในการปฏิบัติงานมีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น

การนำหลักอธิปไตยทั้ง ๔ ประการไปประยุกต์ใช้เพื่อเพิ่มพูนประสิทธิภาพในการศึกษาเล่าเรียน การปฏิบัติงานและพัฒนางานนั้นให้ดียิ่งขึ้น นั้นย่อมมีการชักนำหลักธรรมเด่น ๆ ในแต่ละข้อให้มีความเชื่อมโยงสัมพันธ์กันอันจะนำไปสู่การปฏิบัติงานที่มีประสิทธิภาพของผู้ปฏิบัติงาน ตลอดทั้งเป็นประโยชน์ที่ยิ่งใหญ่ต่อองค์กรในการพัฒนาบุคลากรในองค์กรด้านขีดความสามารถในการปฏิบัติงาน ซึ่งสอดคล้องกับข้อเสนอแนะของพระธรรมปิฎกในการสร้างสมาธิตามหลักอธิปไตยเพื่อทำจุดหมายที่ต้องการให้เป็นอารมณ์ของจิต แล้วปลูกเร้าระดมฉันทะ วิริยะ จิตตะ และวิมังสา เข้านำหนุนสมาธิก็เกิดขึ้นและมีกำลังแข็งแกร่ง ช่วยให้ทำงานอย่างมีความสุขและบรรลุผลสำเร็จด้วยดี ดังนั้นเมื่อผู้ปฏิบัติงานต้องการสมาธิเพื่อให้การปฏิบัติงานนั้นดำเนินไปได้ผลดี จึงต้องมีการปลูกเร้าและชักจูงอธิปไตยทั้ง ๔ ประการให้เกิดเป็นองค์ธรรมเด่นขึ้นมา อันจะนำไปสู่การสร้างความสุขกายสบายใจและการปฏิบัติงานให้ได้ผลดีตามวัตถุประสงค์ของการปฏิบัติงาน

^{๖๙} สุทธิพงษ์ ศรีวิชัย, ผศ.ดร., “หลักการบริหารการศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์” สารนิพนธ์พุทธศาสตรบัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัย : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, (๒๕๕๐), หน้า ๘๘.

^{๗๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัทสหธรรมิกจำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๘๔๕.

การทำงานไม่ว่าจะเป็นงานแบบใด คนที่จะที่จะทำงานนั้นต้องประกอบอยู่ด้วยธรรม มี ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา ซึ่งธรรมเหล่านี้มันจะต้องมีและมีได้แม้ไม่รู้สีกตัว คนที่เขาทำงานด้วยความพอใจ ความขยันขันแข็ง ความเอาใจใส่ใคร่ครวญอยู่เสมอ นี่เขาเรียกว่ามีอิทธิบาท ๔ ประการนั้นโดยไม่รู้สีกตัว ซึ่งคุณธรรมทั้ง ๔ ประการนี้ ถ้าผู้ปฏิบัติงานปฏิบัติได้ครบถ้วนสมบูรณ์แล้ว ผู้นั้นจะเป็นเด็กหรือผู้ใหญ่ก็ตาม ย่อมที่จะประสบผลสำเร็จดังประสงค์ทุกประการในที่จะการปฏิบัติงานรวมทั้งการศึกษาเล่าเรียน ตลอดทั้งสร้างการพัฒนาให้เกิดผลสำเร็จให้กับองค์กรได้อย่างมีประสิทธิภาพ

๒.๔. ประโยชน์ของอิทธิบาท ๔

หลักธรรม คืออิทธิบาทนี้ เป็นสูตรสำเร็จที่พระพุทธเจ้าได้ทรงตรัสไว้ว่าเป็นบาทฐานของความสำเร็จ และเป็นประโยชน์สำหรับบุคคลที่น้อมนำไปประพฤติปฏิบัติอย่างจริงจัง ไม่ว่าจะเป็นการทำงาน การศึกษาเล่าเรียน การปฏิบัติธรรม เป็นต้น ซึ่งประโยชน์ของหลักอิทธิบาท ๔ ประการนี้จะได้อธิบายให้เป็นข้อ ๆ ให้พอได้ใจความ ดังนี้

๑.ประโยชน์ของฉันทะ คือเป็นข้าศึกต่อความเบื่อหน่าย ทำให้ไม่เบื่อหน่ายไม่ท้อแท้ มีกำลังต่อสู้ ป้องกันสร้างสรรค์สิ่งที่ดีตนรัก ทำให้งานหนักกลายเป็นงานเบา ที่ยากก็กลายเป็นง่าย ถ้าขาดฉันทะ ทำให้ขาดกำลังใจ เบื่องาน ทอดทิ้งงาน กลายเป็นคนจืดจาง ไม่ก้าวหน้า

๒.ประโยชน์ของวิริยะ คือกำจัดความเกียจคร้าน ทำให้งานต่อเนื่อง ถ้าขาดวิริยะจะเป็นคนอ่อนแอ หนีที่ยากไปหาแต่ที่ง่าย ทำอะไรไม่สำเร็จ ขาดความก้าวหน้ามีแต่งานค้าง กลายเป็นคนหย่อนสมรรถภาพ

๓.ประโยชน์ของจิตตะ คือทำให้ทราบความเป็นไปของงานอยู่เสมอ เมื่อมีปัญหาสามารถแก้ไขเหตุการณ์ได้ทันทั่วทั้งที่ ถ้าขาดจิตตะงานอาจเสียหายได้โดยไม่รู้ตัว หรือรู้ตัวเมื่อสายเกินแก้ไขแล้ว

๔.ประโยชน์ของวิมังสา คือช่วยทำให้งานไม่ผิดพลาด และทำให้มองเห็นลู่ทางที่จะทำงานได้ผลดี ถ้าขาดวิมังสาจะทำงานผิด ๆ ถูก ๆ เปลืองทุนเปลืองแรงเวลาและทำให้โง่งเงา

ในสุดตันตปิฎกได้กล่าวถึง “อิทธิบาทว่า เป็นคุณเครื่องให้ถึงความสำเร็จ”^{๗๑} ของอิทธิบาท ๔ ดังกล่าว ทำให้เห็นได้ว่า ฉันทะกับวิริยะ เป็นหลักปฏิบัติที่ช่วยให้บุคคลมี ความสามารถในการเผชิญปัญหาและอุปสรรคในการทำงานได้เป็นอย่างดี โดยมีจิตตะและวิมังสา เป็นหลักปฏิบัติที่ช่วยให้การเอาชนะปัญหาและอุปสรรคในการทำงานได้อย่างมีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น ซึ่งในที่สุดแล้วก็จะช่วยเสริมให้บุคคลมีความสามารถในการเผชิญปัญหาและอุปสรรคมากขึ้น

จึงกล่าวโดยสรุปได้ว่า อิทธิบาท ๔ หมายถึง ข้อปฏิบัติที่ให้บรรลุถึงความสำเร็จหรือทางแห่งความสำเร็จ มีอยู่มี ๔ อย่างคือ

๑. ฉันทะ ความพอใจรักใคร่ในสิ่งนั้น
๒. วิริยะ ความเพียรพยายามทำในสิ่งนั้น
๓. จิตตะ ความเอาใจฝักใฝ่ในสิ่งนั้น

^{๗๑}ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๖/๒๗๗.

๔. วิมังสา การพิจารณาใคร่ครวญหาเหตุผลในสิ่งนั้น แลให้จำง่ายตามลำดับว่า มีใจรัก พากเพียรทำ เอาจิตฝึกฝน ใช้ปัญญาสอบสวน อิทธิบาททั้งสี่ข้อนี้ เป็นทฤษฎีที่สมบูรณ์ พระพุทธเจ้า ทรงวางแนวป้องกันอันตรายไว้ให้ด้วยแล้ว ข้อสำคัญผู้ปฏิบัติจงพยายามปฏิบัติให้ครบ และให้เหมาะสม จะได้ผลดีแน่

อิทธิบาท ๔ ประการนี้ ท่านกำหนดเป็นหัวใจของผู้ต้องการความสำเร็จที่ต้องมีความเข้าใจ ตั้งใจ เต็มใจ และสนใจในสิ่งที่ทำนั้น ๆ โดยใช้คำย่อว่า “ฉ ว จิ ว” และสรุปเป็นคำคล้องจองเพื่อให้จำง่ายว่า “มีใจรัก พากเพียรทำ เอาจิตฝึกฝน ใช้ปัญญาสอบสวน” ในอิทธิบาท ๔ ประการนี้ ฉันทะ นับว่าสำคัญที่สุดเพราะเมื่อฉันทะเกิดขึ้นแล้ว อิทธิบาทอีก ๓ ข้อย่อมเกิดตาม ดังนั้น ฉันทะจึงนับเป็น พื้นฐานนำไปสู่ความสำเร็จที่สำคัญ